

ARTIKELEN

Kunst en/of criminaliteit

De ene graffiti is de andere niet*

Gabry Vanderveen & Funda Jelsma

Veel criminologische studies verbinden graffiti met onveiligheidsbeleving, overlast en criminaliteit. Zero-tolerance-beleid suggereert dat alle graffiti ongewenst is en snel verwijderd dient te worden. Resultaten van een vragenlijstonderzoek onder een landelijk representatieve steekproef geven inzicht in de algemene attitude ten aanzien van graffiti; welke (soort) graffiti het meest overlastgevend wordt gevonden; en welke verschillende typen mensen te onderscheiden zijn als het gaat om hoe graffiti wordt ervaren. Niet alle graffiti wordt even overlastgevend gevonden: het type graffiti en de locatie zijn van belang. De variatie in oordelen is groot. Dit werpt de vraag op wie eigenlijk moet bepalen wat overlast is en wat niet.

Gevraagd naar hun mening over graffiti geven mensen zeer uiteenlopende reacties. Waar de ene respondent in ons onderzoek spreekt over 'Irritante schilderijen overal, moest verboden worden, en de daders met een tandenborstel de boel schoonmaken; het is een vervuiling', spreekt een ander over 'hele mooie tekeningen met gekleurde letters; kleurrijk lijnenspel'. Voor beleidsmakers is het belangrijk te weten hoe de Nederlandse burger over graffiti denkt. Immers, hoewel beleid doorgaans gericht is op het verwijderen van graffiti, hebben (lokale) overheden, organisaties en bedrijven niet oneindige middelen beschikbaar om overal en altijd alle graffiti weg te halen. Voor de hand ligt dan dat de meest overlastgevende graffiti eerst verwijderd wordt. In opdracht van het ministerie van Veiligheid en Justitie¹ en het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV) is daarom onderzoek gedaan naar de perceptie van graffiti in relatie tot overlast (Vanderveen & Jelsma 2011). Hier worden de resultaten gepresenteerd omtrent de centrale vraag of mensen graffiti daadwerkelijk als uniform en overlastgevend fenomeen opvatten. Na een beschrijving van de (criminologische) literatuur over (percepties van) graffiti wordt ingegaan op reacties van mensen op het begrip 'graffiti'; de attitude ten aanzien van graffiti in het algemeen; welke graffiti het meest overlastgevend wordt gevonden; welke verschillende typen mensen zijn te onderscheiden op basis van hun oordelen over graffiti en met welke achtergrondkenmerken deze typen samenhangen.

* De auteurs bedanken Hendrien Kaal, Joanne van der Leun, Johan van Wilsem, de anonieme reviewers en de redactie voor hun commentaren.

1 Destijds het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Tabel 1. *Empirisch onderzoek naar graffiti: twee criminologische benaderingen*

Benadering	Globale beschrijving/strekking	Methode
1. Graffiti als fenomeen	Makers aan het woord: makers over motieven en functie van graffiti; subcultuur, <i>resistance</i>	Diepte-interviews, etnografie, (participerende) observatie
2. Graffiti als probleem	Graffiti als eenduidig probleem; koppeling aan delinquentie, verloedering en criminaliteit	
a. Delict & delinquentie	Graffiti maken als delinquent gedrag	Zelfrapportage (onder jongeren)
b. Omgevingskenmerk	Graffiti als teken van verloedering, vorm van overlast of veroorzaker van (meer) criminaliteit	Surveys, monitoren, buurtobservaties

1 Twee benaderingen: graffiti als fenomeen en als probleem

In Nederlandse publicaties wordt zowel gesproken over graffiti als over bekladding. In de WODC Monitor Zelfgerapporteerde Jeugdcriminaliteit wordt aan jongeren gevraagd of en hoe vaak zij weleens ‘muren, trams, metro’s, bussen en dergelijke met pennen, stiften, een spuitbus of iets anders’ hebben *beklad* (Van der Laan & Blom 2006). Wanneer in de Integrale Veiligheidsmonitor (IVm) wordt gevraagd naar ‘vervelende voorvallen en misdrijven die in uw buurt kunnen voorkomen’; wordt ook gesproken over *bekladding* van muren en/of gebouwen. In verwante publicaties wordt echter gesproken over *graffiti*. Ook elders worden bekladding en graffiti vaak als dezelfde verschijnselen beschouwd. De aanname is blijkbaar dat mensen onder bekladding hetzelfde verstaan als onder graffiti, en dat iedereen bekladding dan wel graffiti problematisch vindt. Graffiti wordt ook niet zelden in één adem genoemd met ervaren overlast en criminaliteit, en met beleid om dit alles tegen te gaan. Hoewel in 2009 bekladding minder vaak als buurtprobleem genoemd werd dan in 2008 (CBS 2010), staat de aanpak hiervan onverminderd op de agenda van de nationale en lokale overheid en bedrijven. Graffiti wordt bijvoorbeeld expliciet benoemd als overlastgevend en als strafbaar feit in de memorie van toelichting bij een recent voorstel voor een wetswijziging; hierbij krijgt de strafrechter de mogelijkheid een gebiedsverbod op te leggen wanneer iemand een strafbaar feit heeft gepleegd dat de leefomgeving van burgers aantast, zoals graffiti, om zo herhaling te voorkomen (TK 2010/2011, 7).

In het (criminologisch) empirisch onderzoek naar graffiti zijn twee benaderingen te onderscheiden (zie tabel 1). Globaal vallen deze samen met de zogenaamde *alternative* of culturele criminologie en de meer traditionele *mainstream* criminologie (Ferrell 1999). Enerzijds wordt in cultureel criminologische studies graffiti gepresenteerd als veelzijdig *fenomeen*, als kunstvorm en onderdeel van jeugd- en subculturen waarbij graffiti fungeert als middel van protest, weerstand, identiteitsexpressie en communicatie. Anderzijds wordt graffiti beschouwd als eenduidig, uniform sociaal *probleem*, als iets bedreigends dat voorkómen en aangepakt moet worden. Studies binnen de eerste benadering gebruiken diepte-interviews, (participerende) observatie en etnografische methoden. Wanneer graffiti-makers

aan het woord komen, is het onderscheid tussen diverse soorten graffiti, technieken en plekken vanzelfsprekend: de ene graffiti dwingt meer respect af, geeft een grotere kick en/of levert meer status op dan de andere (e.g. Ferrell 1995; Halsey & Young 2006). Graffiti, of het nu in de vorm van muurschilderingen of woorden is, kan als communicatiemiddel fungeren (Rodriguez & Clair 1999). Ook in studies die de *inhoud* van graffiti analyseren, is de variëteit in graffiti een gegeven. Dergelijke analyses kunnen een tijdsbeeld, sociale omstandigheden, processen of gebeurtenissen in kaart brengen (Oliver & Neal 2010), of laten zien hoe graffiti gebruikt wordt om het eigen territorium te markeren en de eigen identiteit te presenteren (Phillips 1999). Opvallend is dat de mogelijk problematische aspecten van graffiti (verwijderingskosten, schade aan eigendommen) daarbij nauwelijks een rol spelen. De focus is op het perspectief van de maker, en op de medemakers. De perceptie van buitenstaanders ('gewone' burgers) blijft grotendeels onbesproken, alsof het er niet toe doet dat niet-makers zich kunnen storen aan graffiti, of dat graffiti als overlastgevend kan worden bevonden. In de huidige studie is geprobeerd recht te doen aan de diversiteit van graffiti in een onderzoek dat verder meer aansluit bij de tweede benadering, van traditionele studies naar overlastbeleving. Op deze studies wordt hieronder ingegaan.

1.1 *Graffiti als uniform probleem*

De traditioneel criminologische studies beschouwen graffiti als uniform sociaal probleem. Deze studies, vaak gebaseerd op grootschalige surveys (monitoren), kunnen grofweg in twee groepen worden verdeeld (zie tabel 1). Ten eerste studies gebaseerd op zelfrapportage waarbij graffiti wordt geconceptualiseerd als delict, en het maken van graffiti dus als delinquent gedrag (e.g. Enzmann e.a. 2010).² De tweede groep traditioneel criminologische studies wordt hier uitgebreider besproken. Deze studies leggen niet de nadruk op graffiti als delict, maar op graffiti als omgevingskenmerk (e.g. Skogan 1990). Ook in studies met een dergelijk ecologisch perspectief wordt graffiti als eenduidig, problematisch fenomeen neergezet, bijvoorbeeld als teken van wanorde (*disorder*), verloederend of een gebrekkige sociale controle. Gebruikte dataverzamelmethode zijn voornamelijk vragenlijsten of monitoren zoals ook de eerdergenoemde IVm. Deze vragenlijsten bevatten items over graffiti en bijvoorbeeld afval op straat en leegstaande panden. Graffiti wordt hierbij niet nader gespecificeerd. Ook in observatiestudies die de aanwezigheid van graffiti in kaart brengen (e.g. Paquet, Cargo, Kestens & Daniel 2010) wordt meestal niet gedifferentieerd tussen verschillende soorten graffiti. Een uitzondering is het werk van Sampson en Raudenbusch (1999), dat onderscheid maakt tussen *tagging graffiti* (krabbels), overgeschilderde graffiti, graffiti met een politieke boodschap en *gang graffiti*.³ Een andere uitzondering is de studie van Perkins en Taylor (1996), waarin geobserveerde graffiti op woonhuizen dan wel op niet-residentiële gebouwen wordt onderscheiden.

2 Deze studies zijn meestal gebaseerd op zelfrapportage, analyse van politieregistraties is zeldzaam (Taylor, Cordin & Njiru 2011).

3 Sampson en Raudenbusch (1999, 617) nemen deze graffiti-items samen met items over bijvoorbeeld de aanwezigheid van troep en rommel op straat als schaalvariabele voor *physical disorder*.

Veel van de studies die graffiti als (negatief) omgevingskenmerk opvatten, staan in de traditie van de sociale-desorganisatietheorie (e.g. Markowitz, Bellair, Liska & Liu 2001) of de *broken windows*-theorie (e.g. Crawford 2006). Hoewel deze theorieën verschillen, beide (hevig) bekritiseerd zijn en tot zeer verschillende beleidsreacties hebben geleid, komen ze overeen in hoe graffiti opgevat wordt: alle graffiti is problematisch.⁴ Binnen deze ecologische onderzoekstraditie is graffiti, net als andere fysieke *disorder* of *incivilities* – normovertredingen of onbetamelikheden zoals dichtgetimmerde huizen, troep op straat, vernielde telefooncellen en bushaltes – een teken van verval of een signaal van een gebrekkige sociale controle (e.g. Brian 2008). Buurtbewoners noch de (lokale) autoriteiten lijken in staat te zijn de normen te handhaven, waardoor bewoners zich nog onveiliger voelen. Deze samenhang tussen overlast en verloedering, waaronder graffiti, en onveiligheidsgevoelens is in veel empirische studies aangetoond (Van Noije & Wittebrood 2009).

Niet alleen veroorzaken graffiti en andere tekenen van wanorde onveiligheidsgevoelens, vermijdingsgedrag en meer verloedering, volgens de bekende *broken windows thesis* leiden ze ook tot meer normovertredend gedrag en ernstige criminaliteit (Wilson & Kelling 1982). Keizer, Lindenberg en Steg (2008) hebben met zes veldexperimenten aangetoond dat wanneer mensen zien dat anderen (norm)overtredend gedrag vertonen, zij zelf vaker een andere norm of regel overtreden: graffiti leidde tot ander (norm)overtredend gedrag. In één experiment stak een geadresseerde envelop met daarin goed zichtbaar een 5 eurobiljet uit de felrode brievenbus. Geobserveerd werd of passanten de envelop lieten zitten dan wel in de brievenbus duwden, of dat zij de envelop of het geld meenamen. Zonder graffiti op de brievenbus stal 13% van de mensen het geld; met graffiti 27%. Hoewel deze experimenten de *broken windows thesis* ondersteunen, wordt ook hier in het midden gelaten of dit effect voor elke vorm van graffiti geldt, ongeacht bijvoorbeeld soort, hoeveelheid, uitwerking en locatie.

1.2 Kritiek: context en diversiteit

Vooraf op de *broken windows thesis* en beleid gericht op de bestrijding van overlast en antisociaal gedrag is veel kritiek gekomen. Innes (2005) en Millie (2008; 2011) betogen dat de *context* van groot belang is bij het interpreteren van signalen in de omgeving, bijvoorbeeld in termen van overlast of antisociaal gedrag. Innes (2005, 192) stelt dat *signal crimes* en *signal disorders* wetten, regels en ‘situated conventions of social order’ overtreden en daarbij werken als waarschuwingssignaal voor mensen dat groter gevaar dreigt. Sommige incidenten en vormen van overlast zullen voor mensen als dergelijk signaal fungeren, maar vergelijkbare incidenten hoeven nauwelijks meer te zijn dan wat Innes noemt ‘achtergrondlawaai van het dagelijkse leven’. Iets wordt dan ook pas als overlast gezien als het ten eerste letterlijk waargenomen wordt, en daarna eventueel geïnterpreteerd wordt als overlast (zie Eysink Smeets, Moors, Van ’t Hof & Van den Reek Vermeulen 2010). Hoe iets geïnterpreteerd wordt, is dynamisch en bovendien sterk afhankelijk van de

4 Onder andere Gau en Pratt (2010) en Yang (2010) beschrijven de tegenstellingen en controverses.

persoon die iets waarneemt in een bepaalde context. Graffiti in een verder volkomen nette, ordentelijke buurt springt volgens Innes (2004, 353) meer in het oog dan graffiti in een buurt waar diverse zichtbare problemen zijn.

Millie (2008; 2011) onderstreept eveneens het belang van context, individuele waardeoordelen en verwachtingen bij de interpretatie van gedrag als antisociaal of overlastgevend. Zijn zogenoemde differentiële-interpretatieperspectief geeft schematisch weer dat wat in de ene situatie op een bepaald moment acceptabel is, dat op een ander moment, in een andere situatie, helemaal niet hoeft te zijn. Eenzelfde gedraging (e.g. het maken van graffiti) kan zowel geprezen (*celebrate*) als getolereerd (*tolerate*), gecriminaliseerd of afgekeurd (*censure*) worden. Millie betoogt dat (groepen) mensen verschillen in wat zij verwachten, wat zij 'normaal' vinden, hoe mensen zich horen te gedragen en hoe iets of iemand eruit hoort te zien. Dit laatste duidt op esthetische oordelen die volgens Millie mede bepalen hoe iets geïnterpreteerd wordt. Deze verschillende visies leiden ertoe dat eigenlijk niet duidelijk is wat in de praktijk gedaan moet worden: als overlast zo subjectief is, wie bepaalt dan wat wel en niet overlastgevend of acceptabel is? Is dat de meerderheid, de mensen die het hardste roepen, of mensen met de meeste (politieke) invloed (Millie 2011)? Hughes (2011, 396-397) wijst op het gevaar dat daarin schuilt: toenemende intolerantie van dominante groepen in de samenleving leidt tot het benoemen van ander, afwijkend gedrag als overlastgevend en antisociaal. Kritische analyses van de *broken windows thesis* en het beleid dat daaruit is voortgevloeid, stellen dat in dit perspectief alleen nog ruimte is voor een bepaald gedrag, en voor bepaalde mensen. Alles wat daarvan afwijkt, wordt niet getolereerd en moet verwijderd of verbannen worden (e.g. Beckett & Herbert 2008; MacLeod & Johnstone 2012).

Ondanks de kritiek heeft de *broken windows thesis* voet aan de grond gekregen in Nederland. In 1972 stelde een New Yorkse politicus: 'Graffiti pollutes the eye and mind and may be one of the worst forms of pollution we have to combat' en riep op tot een *war on graffiti* (Castleman 1982, 136). Een dergelijk zero-tolerance-beleid weerspiegelt het idee dat graffiti een uniform fenomeen is. Ook in Nederland worden diverse algemene preventiemaatregelen genomen, zoals het aanbrengen van speciale coatings, en pleiten diverse gemeenten of partijen voor een zero-tolerance-beleid, waarbij *alle* graffiti ongewenst is en snel verwijderd dient te worden (e.g. VVD Utrecht 2010, 11). Beleid is zowel gericht op preventie van graffiti alsook op het opsporen en bestraffen van graffitimakers (Tempfli 2012). Zo maakt (lokaal) beleid het makkelijker de schade op graffitimakers te verhalen en deel te nemen aan een collectieve schoonmaakregeling. Daarnaast is beleid voor melding en registratie ontwikkeld; in een dergelijk (landelijk) registratiesysteem voor graffiti worden 'schrijvers, tags en stijlen geïnventariseerd met een zo groot mogelijke dekking om opsporing en vervolging te optimaliseren'.⁵

In een aantal gemeenten wordt graffiti niet als een eenduidig verschijnsel opgevat, maar wordt graffiti als kunst onderscheiden van graffiti als criminaliteit. Makers wordt op initiatief van gemeenten en ondernemingen mogelijkheden geboden legale graffiti te spuiten op daartoe aangewezen plekken, zoals in Leeu-

5 Zie www.hetccv.nl/instrumenten/graffiti/menu3/Registratie, laatst bezocht 9 maart 2012.

warden op de 180 meter lange en 3,5 meter hoge geluidswal bij het treinstation. Zo wordt ongewenste graffiti tegengegaan en wordt graffiti-makers alternatieven aangeboden (Gemeente Leeuwarden 2004). Een dergelijke integrale aanpak bouwt voort op het idee dat niet alle graffiti hetzelfde wordt ervaren. Graffiti wordt dan meer als veelzijdig, maar niet als (noodzakelijkerwijs) problematisch fenomeen beschouwd. Dit sluit aan bij de diversiteit die vanzelfsprekend is in studies binnen de eerder beschreven benadering van de *alternative* criminologie.

White (2000, 253) stelt dat beide benaderingen beperkingen hebben, want ze laten allebei slechts één kant van de medaille zien: 'Graffiti ought not to be condemned, nor celebrated, without due attention given to the ambiguities inherent in its various manifestations'. Brighenti (2010, 316-317) vult dit aan met het begrip *interstitial practice*; een 'tussenliggend gebruik':

'It cannot always be clearly separated from a number of other practices, including art and design (as aesthetic work), criminal law (as vandalism crime), politics (as a message of resistance and liberation), and market (as merchandisable product). Because no official and universally agreed-on definitions of all these boundaries exist, writing appears as an *interstitial practice*.'

Kenmerkend voor een dergelijk weerbaarstig fenomeen is dat geen onomstreden begrenzingen aan te geven zijn wat wel en niet onder graffiti valt. Een *interstitial practice* roept altijd 'ja, maar' reacties op, bijvoorbeeld op uitspraken dat graffiti criminaliteit is, of kunst. Volgens Brighenti miskennen deze twee tegenovergestelde perspectieven (kunst versus criminaliteit) datgene waar het graffiti maken werkelijk om gaat: het gaat in essentie om de vraag wat *publiek* is aan het publieke domein, wie dat bepaalt en hoe dit begrensd wordt. Dat graffiti-makers een ander perspectief hebben dan 'the average street user' (Brighenti 2010, 328) staat daarbij buiten kijf, en zoals Millie (2008; 2011) betoogt in zijn al eerder genoemde differentiële interpretatieperspectief hangen interpretaties van bijvoorbeeld graffiti ook nog eens samen met de context.

1.3 Percepties van graffiti

De (criminologische) literatuur *refereert* soms aan verschillende soorten graffiti en hoe het publiek daarover denkt, zoals ook in het hierboven aangehaalde artikel van Brighenti (2010). Dit blijken echter vaak aannames die niet gebaseerd zijn op empirisch onderzoek (e.g. Whitford 1991, 5-6). Ons is slechts één (empirisch) onderzoek bekend waarin gebruik wordt gemaakt van de verscheidenheid binnen het domein van graffiti in samenhang met overlast en verwijderingsprioriteit. Taylor e.a. (2011) hebben met behulp van drie professionele graffiti-verwijderaars acht soorten graffiti onderscheiden op basis van de (tekstuele) *inhoud* van graffiti. Zij onderscheiden bijvoorbeeld de *memorial* ('words or statements that memorialize a deceased person') van *obscene* ('words or statements that have an explicit, offensive sexual connotation'). Daarna hebben zij 40 mensen, allen direct betrokken bij graffiti-verwijdering en/of -melding, deze categorieën uitgelegd en gevraagd 30 of 32 foto's daarin te plaatsen met de vraag welke graffiti-categorieën het snelst verwijderd zouden moeten worden.

Onderzoek naar hoe de algemene (Nederlandse) bevolking denkt over verschillende soorten graffiti in relatie tot overlast en verwijderingsprioriteit is niet eerder gedaan. Onduidelijk is dus welke factoren bepalend kunnen zijn voor de mate waarin graffiti wordt gewaardeerd en als overlast ervaren wordt. De vragen die we willen beantwoorden zijn: hoe maken mensen onderscheid tussen graffiti, vooral wat betreft overlastgevendheid? Zijn verschillende typen mensen te onderscheiden op basis van hun oordelen over graffiti? In de huidige studie wordt rekening gehouden met de diversiteit van graffiti en tegelijkertijd gebruikgemaakt van een methode van dataverzameling die in meer traditioneel criminologische studies gebruikt wordt: de grootschalige vragenlijst.

2 Methode

2.1 Respondenten

De respondenten in dit onderzoek (N = 881) waren afkomstig uit het TNS NIPO-panel.⁶ De steekproef bestond uit 49% mannen en 51% vrouwen. De gemiddelde leeftijd was 44.6 jaar (SD = 18.3; range: 12-88). De data zijn gewogen voor geslacht, leeftijd, opleiding, gezinsgrootte en regio en zijn representatief voor de Nederlandse bevolking.

2.2 Instrument

Doordat niet voortgebouwd kon worden op bestaande vragenlijsten (of empirisch onderzoek) naar de overlastbeleving van diverse vormen van graffiti, is de vragenlijst gebruikt in dit onderzoek het resultaat van verschillende kwalitatieve en kwantitatieve voorstudies.⁷ De vragenlijst bestond uit vier onderdelen. Respondenten werd gevraagd het eerste 'beeld' van graffiti dat bij hen opkwam in woorden te beschrijven. Daarna volgden vijf algemene stellingen waarbij respondenten op een zevenpuntsschaal aangaven in hoeverre zij het 'oneens' (1) dan wel 'eens' (7) waren met stellingen zoals 'Over het algemeen stoort ik me niet aan graffiti' en 'Graffiti is een vorm van kunst'. De stellingen samen meten de algemene attitude (houding of waardering) ten aanzien van graffiti ($\alpha = .75$).⁸ Een hoge score hierop betekent een negatiever oordeel over graffiti. Bij het derde onderdeel werden achttien foto's en beschrijvingen⁹ van graffiti beoordeeld, op eenzelfde zevenpuntsschaal, op drie items, zoals: 'Deze graffiti is een vorm van overlast'.¹⁰ Deze drie items meten samen de mate waarin graffiti overlastgevend is, waarbij een hogere score meer overlastgevend is. De foto's varieerden op de factoren locatie

6 Het TNS NIPO-panel bestaat uit respondenten uit de steekproefbron TNS NIPObase, een database van ongeveer 200.000 respondenten die via internet uitgenodigd kunnen worden voor onderzoeksdeelname. Zij ontvangen voor deelnametijd een kleine vergoeding.

7 Zie Vanderveen & Jelsma (2010).

8 Een principale componentenanalyse onderstreepte de eendimensionaliteit van de schaal.

9 Drie verschillende versies (condities) van de vragenlijst zijn gebruikt. Deze verschilden in de manier waarop de graffiti-voorbeelden werden aangeboden: in de vorm van enkel foto's, enkel tekst of als combinatie van foto's en de tekstuele omschrijvingen. De versies verschilden niet wat betreft de beoordeling van graffiti, daarom wordt hier verder geen aandacht aan besteed.

10 De betrouwbaarheden varieerden van $\alpha = .89$ tot $\alpha = .96$.

Figuur 1 Tags op rolluik van een winkel

en type graffiti; uit de voorstudies bleek namelijk dat deze twee aspecten het belangrijkste zijn voor overlastbeleving (zie tabel 2).¹¹ Mensen differentiëren duidelijk tussen drie typen graffiti; *tags* (kleinere krabbels, zie figuur 1), *throw ups* (woorden in dikke letters) en *pieces* (kleurrijke afbeeldingen). Ook de locatie is systematisch gevarieerd. Vergeleken met type en locatie bleek uit diverse voorstudies de specifieke inhoud (e.g. datgene wat afgebeeld is in een *piece*, of de tekstuele inhoud van *tags*) minder van belang (Vanderveen & Jelsma 2010). Bij het selecteren van de achttien voorbeelden is hier echter wel rekening mee gehouden en gestreefd naar een zo groot mogelijke verscheidenheid.

Het vierde onderdeel van de vragenlijst vroeg welk concreet voorbeeld van graffiti het eerst moet worden verwijderd, welke het meest overlastgevend is, welke het meest in de eigen buurt voorkomt, en welke het meest in Nederland voorkomt. Respondenten konden daarbij steeds kiezen uit zes voorbeelden van telkens hetzelfde type graffiti (i.e. *tags*, *throw ups* of *pieces*), maar op zes verschillende locaties, zoals op een winkelpand, in een skatepark en zonder enige omgevingsinformatie. In totaal kregen respondenten hier dus twaalf meerkeuzevragen voorgelegd (drie types graffiti x vier vragen). Ten slotte zijn de vijf algemene stellingen die samen de algemene attitude ten aanzien van graffiti meten nogmaals voorgelegd. Zo kon bekeken worden of het reageren op specifieke graffiti invloed heeft op iemands algemene attitude, bijvoorbeeld doordat de respondent zich door de concrete voorbeelden meer herinnert (zie Tourangeau & Rasinski 1988).

11 In eerste instantie leek ook densiteit of hoeveelheid graffiti van belang, maar na kwantitatieve toetsing viel dit weg.

Tabel 2. Twee aspecten waarop stimulusmateriaal varieert (gebaseerd op empirische pilots)

Aspect	
Type	<i>Tags</i> (kleine krabbels), <i>throw ups</i> (woorden in dikke letters) en <i>pieces</i> (kleurrijke afbeeldingen)
Locatie	Huis, winkelpand, omgeving met groen, tunneltje/viaduct, skatepark, zonder context (geen omgevingsinformatie)

2.3 Procedure

De dataverzameling vond plaats tussen 9 en 21 september 2010. Ongeveer 50% van de door TNS NIPO uitgenodigde panelleden nam deel, via de CASI-methode (*Computer Assisted Self Interviewing*). Respondenten konden vanaf hun computer thuis de vragenlijst online invullen, wat gemiddeld ruim tien minuten duurde.

3 Resultaten

3.1 Eerste idee van graffiti

Slechts een klein aantal respondenten lukte het niet een eerste beeld van graffiti te beschrijven. De overgrote meerderheid kon hier wel inhoudelijk op ingaan. Opvallend is dat de antwoorden een enorme variatie lieten zien en vooral leken te verschillen op de mate van specificiteit en de mate van goed- of afkeuring. Een aantal respondenten gaf heel concrete voorbeelden: 'Een soort marsmannetje door de hele grote ogen. Dit is niet helemaal bij mij in de buurt maar ik kwam er vaak langs en vond het mooi vandaar dat het als eerste bij mij opkomt.'

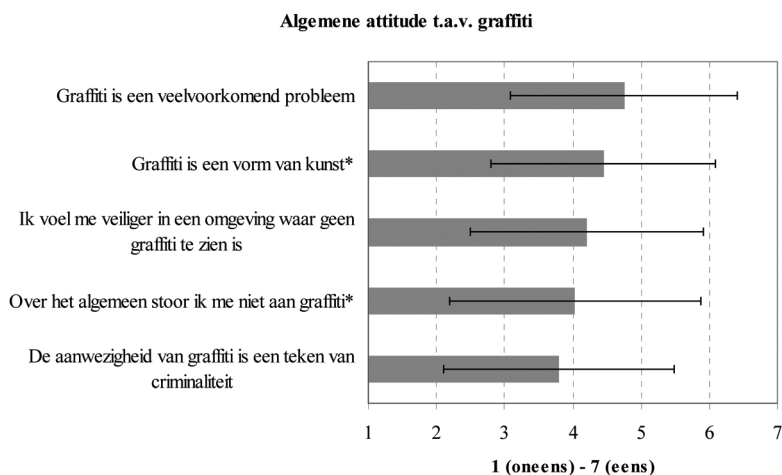
Andere mensen noemden geen specifiek of concreet voorbeeld, maar beschreven meer hun globale, abstracte idee van graffiti. Ook dan verwezen mensen daarbij soms naar een locatie, die meer geografisch (e.g. stad of land) of meer functioneel (e.g. treinen, viaducten, muren) van aard was.

Een andere, tweede duidelijke dimensie waarop de gegeven voorbeelden varieerden, was de impliciete of expliciete afkeuring dan wel waardering voor graffiti, vaak direct gerelateerd aan esthetische aspecten (cf. Millie 2008; 2011). Graffiti werd bijvoorbeeld geassocieerd met *achterbuurt*, *overlast*, *verloedering*, *vervuiling*, *verpaupering* en *asociaal gedrag* en benoemd als *rommelig*, *gekliederd*, *afschuwelijk*, *grote rotzooi*. Aan de andere kant waren er ook veel mensen die graffiti juist positief waardeerden. Zij beschreven graffiti in termen als *mooi*, *kleurig* of *kleurrijk*, of met verwijzingen naar kunst, zoals *kunstwerkjes*, *kunstzinnig*, en *creatief*.

Een aantal mensen benadrukte expliciet het belang van de context. Zij maakten duidelijk onderscheid tussen verschillende soorten graffiti of tussen verschillende plekken, en de waardering daarvoor: 'Graffiti kan heel lelijk zijn maar ook heel mooi. Onder een brug kan het de boel wel opvrolijken maar op huizen of gebouwen vind ik het zonde (vandalisme).'

Kortom, het eerste idee over graffiti dat mensen hebben is enorm gevarieerd en houdt vaak al een oordeel in. Daarbij zijn naast esthetische factoren ook de omgevingsfactoren van belang.

Figuur 2 Gemiddelde scores en standaarddeviaties op algemene attitude t.a.v. graffiti items, * betekent dat het item voor de uiteindelijke somschaal is gehercodeerd

3.2 Algemene attitude ten aanzien van graffiti

De algemene waardering van graffiti laat eveneens grote variatie zien (zie figuur 2). De gemiddelde score op deze algemene attitudeschaal was neutraal ($M = 4.1$, $SD = 1.21$). De respondenten hadden dus over het algemeen niet een heel negatieve houding ten aanzien van graffiti.

3.3 Beoordeling specifieke voorbeelden van graffiti

De algemene attitude bleek neutraal, maar het merendeel van de achttien concrete graffiti-voorbeelden werd negatiever beoordeeld. Verschillende typen graffiti werden significant anders beoordeeld: tags werden het meest overlastgevend gevonden, daarna de throw ups, gevolgd door de pieces.¹²

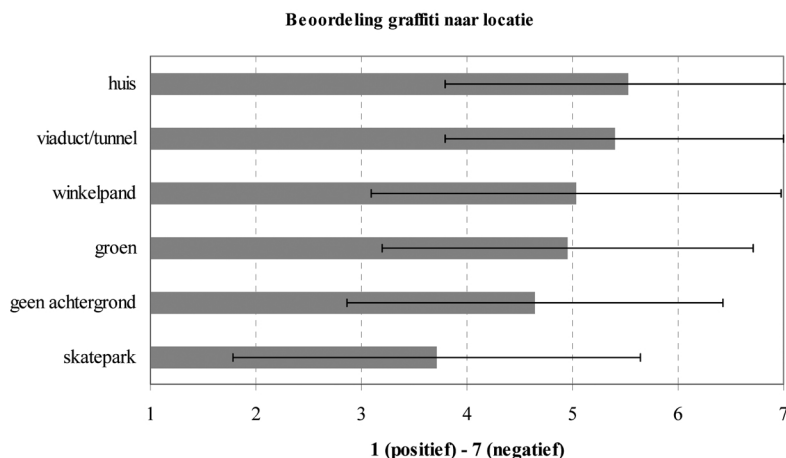
De achttien concrete oordelen toonden aan dat naast type graffiti ook de locatie of context waar de graffiti te zien is een rol speelt in de mate waarin de graffiti als overlastgevend wordt gezien. Meest overlastgevend vonden respondenten de graffiti op huizen en viaducten/tunneltjes. Graffiti in een skatepark bleek het minst overlastgevend (zie figuur 3).¹³

De respondenten moesten kiezen uit zes voorbeelden van telkens hetzelfde type graffiti (tags, throw ups of pieces) op zes verschillende locaties. Zo bleek dat de

12 De typen graffiti verschillen significant. De voorbeelden van tags ($M = 5.53$, $SD = 1.64$) worden negatiever beoordeeld dan de throw ups ($M = 5.05$, $SD = 1.77$), en deze worden weer negatiever beoordeeld dan de pieces ($M = 4.06$, $SD = 1.94$); ($F(2, 15855) = 929.71$), $p < 0.001$.

13 Graffiti op huizen ($M = 5.53$, $SD = 1.74$) en viaducten/tunneltjes ($M = 5.40$, $SD = 1.61$) worden negatiever beoordeeld dan graffiti op winkelpanden ($M = 5.03$, $SD = 1.94$) en in groene omgevingen ($M = 4.95$, $SD = 1.76$), deze worden weer negatiever beoordeeld dan graffiti die gepresenteerd werd zonder context ($M = 4.65$, $SD = 1.78$). Graffiti in het skatepark ($M = 3.71$, $SD = 1.93$) wordt het minst negatief beoordeeld ($F(5, 15852) = 349.54$, $p < .000$).

Figuur 3 Gemiddelde beoordeling (en standaarddeviaties) van graffiti per locatie

graffiti die het meest overlastgevend werd gevonden ook vaak de graffiti was die gekozen werd om het snelst te verwijderen.¹⁴ Wanneer mensen bijvoorbeeld tussen zes voorbeelden van *tags* moesten kiezen, dan koos het merendeel van de respondenten (84%) het gebouw met zwarte krabbels 'Geert Wilders', 'Lonsdale', 'WP', 'NL' en hakenkruizen als de graffiti die het snelst verwijderd zou moeten worden. Dit vonden respondenten (63%) ook de meest overlastgevende *tag*. Het belang van de context dat bleek uit de oordelen over de achttien graffiti-voorbeelden werd bevestigd. Ook wanneer mensen hetzelfde type graffiti op verschillende locaties kregen gepresenteerd, werd graffiti op huizen het meest overlastgevend gevonden terwijl de graffiti in het skatepark minder snel verwijderd hoefde te worden en niet zo overlastgevend werd gevonden.

3.4 Verschillende typen mensen?

Hierboven is al duidelijk geworden dat de intra- en inter-individuele variatie in het oordeel van graffiti groot is; één persoon beoordeelt verschillende graffiti anders en mensen verschillen onderling ook in hun oordeel. Uit verdere analyses bleek dat mensen (enorm) verschillen in hun idee over graffiti en hun oordeel daarover, maar deze attitudes varieerden over het algemeen *niet* systematisch tussen sociaaldemografische groepen. *Two-step cluster*-analyse liet zien dat grofweg drie typen mensen te onderscheiden zijn. Type 1 (Anti, 42% van de respondenten) is negatief over alle soorten van graffiti waar type 3 (Fan, 14%) juist positief is over de graffiti-voorbeelden (zie tabel 3). Type 2, de grootste groep, is relatief neutraal of onverschillig. De typen verschillen *niet* significant op uiteenlopende achtergrondkenmerken als sekse, hoogst voltooide opleiding, gezinsgrootte, bruto-jaarinkomen, regio, welstand (opleiding en inkomen), sociale

14 Op basis van Cramers V tussen deze twee items, per type graffiti.

Tabel 3. Profielen van drie typen mensen op basis van oordelen over graffiti

Type (N, %)	Leeftijd* M (SD)	Grof profiel
1. Anti (367, 42%)	49,3 (17,7)	Ouder koppel, geen kinderen in gezin
2. Onverschillig/ neutraal (390, 44%)	41,7 (17,8)	Alleenstaand of kinderen in gezin
3. Fan (124, 14%)	40,1 (18,8)	Jongere man; alleenstaand of met kinderen in gezin

* $F(2, 878) = 21.5, p < .000$

klasse (opleiding en beroep). Ook de gemeentegrootte, de mate van stedelijkheid en of mensen in een koop- of huurwoning wonen verschilde niet.

Wel verschilden de typen in leeftijd en enigermate in de levensfase en politieke voorkeur. Type 1 (Anti) is relatief vaker onderdeel van een ouder koppel zonder kinderen (meer) in het gezin en heeft relatief vaker op de CDA, SGP of Christen-Unie gestemd. Type 3 (Fan) is vaker een jongere man, alleenstaand of woont met partner en kinderen en heeft vaker op PvdA, SP, D66, GroenLinks of de Partij voor de Dieren gestemd. Opvallend is dat de mensen die graffiti het *meest* overlastgevend vinden, graffiti relatief het *minst* vaak tegenkomen.¹⁵ Ook is de algemene attitude ten aanzien van graffiti van type 1 en in mindere mate type 2 nóg negatiever geworden na het invullen van de vragenlijst en dus na het beoordelen van concrete voorbeelden; type 3 blijft even positief.¹⁶

4 Discussie: niet elke graffiti is (even) overlastgevend

Centraal in dit artikel stond de vraag of mensen graffiti daadwerkelijk als uniform en overlastgevend fenomeen opvatten. Het antwoord daarop is overduidelijk: nee. Er is grote intra- en inter-individuele variatie in het oordeel over graffiti. De eerste reacties van mensen op het begrip 'graffiti' lopen enorm uiteen. Evenzo laat de spreiding in antwoorden op de algemene attitudevragen zien dat de Nederlandse bevolking onderling sterk verschillend denkt over graffiti. De drie typen mensen die op basis van hun oordelen over graffiti kunnen worden onderscheiden, verschillen enigszins in leeftijd en levensfase; andere samenhangen zijn aanzienlijk minder overtuigend.

Mensen vinden de ene graffiti (veel) meer overlastgevend dan de andere; het type graffiti en de context (locatie) blijken daarbij van belang. Vooral wanneer de omgeving of het pand 'strikt' particulier eigendom lijkt te zijn, zoals bij een woonhuis, wordt graffiti als overlast ervaren. Opvallend is dat het gemiddelde oordeel dat mensen over concrete graffiti-voorbeelden vellen *negatiever* is dan de algemene, gemiddeld redelijk neutrale, attitude ten aanzien van graffiti suggereert. De mate van overlastgevendheid hangt samen met de wens dat de graffiti verwij-

¹⁵ $F(2, 874) = 7.02, p < .001$.

¹⁶ $F(2, 878) = 10.81, p < .000$.

derd moet worden. Graffiti in een skatepark wordt bijvoorbeeld niet zo overlastgevend gevonden en hoeft ook minder snel verwijderd te worden. Kortom, niet alle graffiti is overlast en niet alle graffiti hoeft snel verwijderd te worden. Graffiti is geen uniform fenomeen en niet per definitie problematisch.

Het ontwerp van dit onderzoek was gebaseerd op twee onderscheiden benaderingen. De ene benadering beschouwt graffiti als veelzijdig sociaal fenomeen en heeft weinig oog voor ongewenste gevolgen of kosten terwijl de andere benadering alle graffiti per definitie als overlastgevend fenomeen beschouwt. Hier is aangesloten bij de meer traditionele studies naar overlastbeleving en is tegemoetgekomen aan de diversiteit van graffiti. De empirische bevindingen wijzen erop dat de twee benaderingen beide slechts één kant van de medaille laten zien en geen recht doen aan de sociale werkelijkheid (cf. White 2000).

4.1 Implicaties voor huidige onderzoeksvormen

De resultaten van dit onderzoek impliceren dat de huidige (traditionele) onderzoeksvormen en methoden van dataverzameling mogelijk geen valide resultaten opleveren. Immers, het onderzoek laat zien dat begrippen als graffiti niet voor iedereen hetzelfde betekenen noch dezelfde associaties oproepen. Ook voor andere begrippen in surveys kan dit niet uitgesloten worden. Dit is een mogelijke bedreiging van de validiteit van dergelijke surveys. Een begrip (e.g. graffiti, hangjongeren, maar ook mishandeling of inbraak) dat niet door iedereen hetzelfde begrepen wordt, kan verschillende interpretaties en reacties oproepen. Hier bleken de eerste reacties van mensen op het begrip 'graffiti' zeer divers te zijn. Deze reacties leken echter te refereren aan zowel de heterogene of differentiële interpretatie van het begrip zélf als aan werkelijke verschillen in het oordeel over of reactie op dat begrip. Door de huidige onderzoeksopzet is dit moeilijk te onderscheiden.

Ook een andere bevinding roept vragen op voor huidige onderzoeksvormen of methoden van dataverzameling. Concrete graffiti-voorbeelden worden gemiddeld negatiever beoordeeld dan de algemene attitude suggereert. Dit kan (deels) zijn veroorzaakt door hoe de items van de verschillende schalen zijn geformuleerd en de specifieke inhoud van de achttien voorbeelden. Maar het negatievere oordeel over concrete voorbeelden kan ook komen doordat deze de respondent helpen zich de situatie voor te stellen of zich vergelijkbare situaties in het eigen dagelijkse leven te herinneren. Door te concretiseren is mogelijk de betrokkenheid van de respondent bij het voorgelegde materiaal of het voorstellingsvermogen groter. Immers, niet een algemeen abstract begrip als graffiti of bekladding wordt beoordeeld, maar een concrete, feitelijke situatie. Dit is mogelijk ook een verklaring voor de nóg negatievere algemene attitude van mensen die al negatief oordeelden over graffiti nadat ze de concrete voorbeelden hadden beoordeeld: deze hebben hen wellicht gesterkt in hun afkeuring.

4.2 Suggesties voor verder onderzoek

De verschillende reacties op begrippen als graffiti kunnen mogelijk betekenen dat deze begrippen niet door iedereen hetzelfde worden opgevat, waarmee de validiteit in het geding is. Het lijkt dan ook belangrijk meer te weten over hoe (verschil-

lend) mensen bepaalde begrippen, bijvoorbeeld in de traditionele surveys, interpreteren. Studie naar de meetinvariantie kan inzicht geven of verschillen in reacties op een stelling of vraag betekenen dat deze verschillen komen doordat de vraag of het begrip anders geïnterpreteerd wordt, of dat mensen *werkelijk* verschillen. Een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksvormen lijkt daarbij voor de hand te liggen.

De lichte samenhang tussen oordelen over graffiti en leeftijd en levensfase roept de vraag op hoe iemands oordeel over graffiti *verandert* gedurende de levensloop, en of ouderen iets (graffiti) of iemand sneller overlast of overlastgevend vinden. Eveneens interessant is de vraag of mensen zelf zouden willen betalen voor de verwijdering van graffiti. Recent onderzoek naar de publieke opinie over enkele antiterrorismemaatregelen laat zien dat de bevolking over de invoering daarvan weliswaar positief denkt, maar dat men niet erg bereidwillig is daar geld voor te betalen (Van Wilsem & Van der Woude 2011). Het relatieve belang van graffiti-verwijdering lijkt goed bestudeerbaar met een dergelijke manier van bevragen, hoewel we daar niet mee willen suggereren dat betalingsbereidheid het (enige) criterium zou moeten zijn voor beleidsmatige keuzes.

Relevant voor de beleidspraktijk is systematisch en meer experimenteel vervolgonderzoek naar de mogelijk positieve invloed van gewaardeerde graffiti op onveiligheids- en overlastbeleving. Muurschilderingen in tunneltjes kunnen goed werken tegen de als overlastgevend ervaren graffiti, zoals de ervaring is van de Gemeente Leeuwarden (zie Craw, Leland, Bussell, Munday & Walsh 2006), en hebben wellicht ook een gunstig effect op onveiligheidsgevoelens en vermijdingsgedrag. Dergelijk vervolgonderzoek kan gebruik concrete voorbeelden en foto's als stimuli toepassen; in de huidige studie bleek dit bruikbaar en valide resultaten op te leveren. De concrete voorbeelden zullen in pilotstudies moeten worden getoetst. Hoewel hier de pilots uitwezen dat de *inhoud* van de graffiti nauwelijks van belang was vergeleken met het type graffiti en de locatie, zal dat mogelijk niet altijd opgaan. Mensen bleken binnen de verschillende typen wel hun voor- en afkeuren te hebben: niet elke *tag* of *piece* werd als even overlastgevend ervaren. Goed voorstelbaar is dat daarbij de inhoud van belang is. In vervolgonderzoek zou meer systematisch de inhoud, per type graffiti, gevarieerd kunnen worden.

4.3 Implicaties voor beleid en praktijk

Het duidelijke belang van de context ondersteunt de concrete praktijk in (grotere) steden, waarbij een integrale aanpak wordt gehanteerd en prioriteit wordt gegeven aan de verwijdering van bepaalde soorten graffiti op bepaalde plekken. Tegelijkertijd werpt de gebleken diversiteit aan oordelen ook de vraag op wie eigenlijk bepaalt wanneer graffiti al dan niet overlastgevend (of 'mooi') is, of wie dit zou moeten bepalen (Millie 2011).

Op basis van dit onderzoek heeft het CCV richtlijnen opgesteld in verband met het prioriteringsbeleid van het weghalen van graffiti. In de beleidspraktijk wordt vaak al onderscheid gemaakt tussen (racistische) *tags* op woon- en buurthuizen en kleurrijke *pieces* bij een skatepark. Vermoedens met betrekking tot ervaren overlast door graffiti worden met dit onderzoek voor het eerst in Nederland empirisch ondersteund. De empirische resultaten laten echter ook zien dat de variatie in

visies enorm is. Het is goed mogelijk dat dit niet anders is voor andere vormen van 'overlast' of 'antisociaal gedrag'. Dit onderzoek geeft geen antwoord op de vraag wie nu zou moeten beslissen, welke visie of interpretatie doorslaggevend moet zijn. Juist gezien de diversiteit in oordelen verdienen ethische, normatieve en politieke implicaties van overlastbeleid dan ook ruimschoots aandacht.

Literatuur

- Beckett, K. & S. Herbert (2008) Dealing with disorder. Social control in the post-industrial city. *Theoretical Criminology*, 12(1), 5-30.
- Brian, R. (2008) Multilevel impacts of perceived incivilities and perceptions of crime risk on fear of crime. Isolating endogenous impacts. *Journal of research in crime and delinquency*, 45(1), 39-64.
- Brighenti, A.M. (2010) At the wall. Graffiti writers, urban territoriality, and the public domain. *Space and Culture*, 13(3), 315-332.
- Castleman, C. (1982) *Getting up. Subway graffiti in New York*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Craw, P.J., L.S. Leland, M.G. Bussell, S.J. Munday & K. Walsh (2006) The mural as graffiti deterrence. *Environment and Behavior*, 38(3), 422-434.
- Crawford, A. (2006) 'Fixing broken promises?'. Neighbourhood wardens and social capital. *Urban Studies*, 43(5-6), 957-976.
- Enzmann, D., I.H. Marshall, M. Killias, J. Junger-Tas, M. Steketee & B. Gruszczynska (2010) Self-reported youth delinquency in Europe and beyond. First results of the Second International Self-Report Delinquency Study in the context of police and victimization data. *European Journal of Criminology*, 7(2), 159-183.
- Eysink Smeets, M., H. Moors, K. van 't Hof & E. van den Reek Vermeulen (2010) *Omgaan met de perceptie van overlast en verloedering; Een beknopt advies voor de bestuurspraktijk*. Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies.
- Ferrell, J. (1995) Urban graffiti. Crime, control, and resistance. *Youth & Society*, 27(1), 73-92.
- Ferrell, J. (1999) Cultural criminology. *Annual Review of Sociology*, 25, 395-418.
- Gau, J. M. & T.C. Pratt (2010) Revisiting Broken Windows theory. Examining the sources of the discriminant validity of perceived disorder and crime. *Journal of Criminal Justice*, 38(4), 758-766.
- Gemeente Leeuwarden (2004) 'Uit de verf!' Eindevaluatie pilotproject integrale aanpak graffiti-overlast. Via www.3xaplust.nl/pdf/3.pdf.
- Halsey, M. & A. Young (2006) 'Our desires are ungovernable'. Writing graffiti in urban space. *Theoretical Criminology*, 10(3), 275-306.
- Hughes, N. (2011) Young people 'as risk' or young people 'at risk'. Comparing discourses of anti-social behaviour in England and Victoria. *Critical Social Policy*, 31(3), 388-409.
- Innes, M. (2004) Signal crimes and signal disorders. Notes on deviance as communicative action. *British journal of sociology*, 55(3), 335-355.
- Innes, M. (2005) What's your problem. Signal crimes and citizen-focused problem solving. *Criminology & Public Policy*, 4(2), 187-200.
- Keizer, K., S. Lindenberg & L. Steg (2008) The spreading of disorder. *Science*, 322(5908), 1681-1685.
- Laan, A.M. van der & M. Blom (2006) *Jeugddelinquentie: risico's en bescherming. Bevindingen uit de WODC Monitor Zelfgerapporteerde Jeugdcriminaliteit 2005*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers/WODC.

- MacLeod, G. & C. Johnstone (2012) Stretching urban renaissance. Privatizing space, civilizing place, smmoning 'community'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(1), 1-28.
- Markowitz, F.E., P.E. Bellair, A.E. Liska & J.H. Liu (2001) Extending social disorganization Theory. Modeling the relationships between cohesion, disorder, and fear. *Criminology*, 39(2), 293-320.
- Millie, A. (2008) Anti-social behaviour, behavioural expectations and an urban aesthetic. *British Journal of Criminology*, 48(3), 379-394.
- Millie, A. (2011) Value judgments and criminalization. *British journal of criminology*. Advance online publication. doi: 10.1093/bjc/azr009.
- Noije, L. van & K. Wittebrood (2009) *Overlast en verloedering ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van het Actieplan overlast en verloedering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Oliver, J. & T. Neal (2010) *Wild signs. Graffiti in archaeology and history*. Oxford: Archaeopress.
- Paquet, C., M. Cargo, Y. Kestens & M. Daniel (2010) Reliability of an instrument for direct observation of urban neighbourhoods. *Landscape and Urban Planning*, 97(3), 194-201.
- Perkins, D.D. & R.B. Taylor (1996) Ecological assessments of community disorder. Their relationship to fear of crime and theoretical implications. *American Journal of Community Psychology*, 24(1), 63-107.
- Phillips, S.A. (1999) *Wallbanging. Graffiti and gangs in L.A.* Chicago: University of Chicago Press.
- Rodriguez, A. & R.P. Clair (1999) Graffiti as communication. Exploring the discursive tensions of anonymous texts. *Southern Communication Journal*, 65(1), 1-15.
- Sampson, R.J. & S.W. Raudenbush (1999) Systematic social observation of public spaces. A new look at disorder in urban neighborhoods. *American Journal of Sociology*, 105(3), 603-651.
- Skogan, W.G. (1990) *Disorder and decline. Crime and the spiral of decay in American neighborhoods*. New York: Free Press.
- Taylor, M.F., R. Cordin & J. Njiru (2010) A 21st century graffiti classification system. A typological tool for prioritizing graffiti removal. *Crime Prevention and Community Safety: An International Journal*, 12, 137-155.
- Taylor, M.F., I. Marais & R. Cottman (2011) Patterns of graffiti offending. Towards recognition that graffiti offending is more than 'kids messing around'. *Policing and Society*, 1-17.
- Tempfli, E. (2012) *Reacties op graffiti. Graffitibeleid bij gemeenten en openbaar vervoersbedrijven*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- TK (2010/2011) *Wijziging van het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Strafvordering in verband met de invoering van een rechterlijke vrijheidsbeperkende maatregel (rechterlijk gebieds- of contactverbod)*. *Memorie van toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 32 551, nr. 3.
- Tourangeau, R. & K.A. Rasinski (1988) Cognitive processes underlying context effects in attitude measurement. *Psychological bulletin*, 103(3), 299-314.
- Vanderveen, G.N.G. & F. Jelsma (2010) *Graffiti in beeld. Tussenrapportage 1*. Leiden/ Utrecht: Universiteit Leiden/Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid.
- Vanderveen, G.N.G. & F. Jelsma (2011) *Graffiti in beeld. Eindrapportage*. Leiden/Utrecht: Universiteit Leiden/ Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid. Te downloaden via www.hetccv.nl/instrumenten/Toolkit+Graffiti/landelijk--graffiti-in-beeld.
- VVD Utrecht (2010) *Verkiezingsprogramma 2010-2014. VVD Utrecht. Zeker Nu!* Via www.deweekkrant.nl/images/library/grv/vvd_utrecht.pdf.

- White, R. (2000) Graffiti, crime prevention & cultural space. *Current Issues in Criminal Justice*, 12, 253.
- Whitford, M.J. (1991) *Getting rid of graffiti. A practical guide to graffiti removal and anti-graffiti protection*. New York: E & F N Spon.
- Wilsem, J.A. van & M.A.H. van der Woude (2011) Zijn Nederlandse burgers écht enthousiast over de nieuwe antiterrorismemaatregelen? Een vergelijking van attitudes en willingness to pay. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 10(3), 17-35.
- Wilson, J.Q. & G.L. Kelling (1982) Broken windows. *The Atlantic Monthly* (february), 46-52.
- Yang, S.M. (2010). Assessing the spatial-temporal relationship between disorder and violence. *Journal of Quantitative Criminology*, 26(1), 139-163.